

З КАФЕДРИ ПРЕЗИДІЇ НАН УКРАЇНИ

ЯЦКІВ
Ярослав Степанович —
академік НАН України, голова
Науково-видавничої ради
НАН України

ПРО КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРОВАДЖЕННЯ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В НАН УКРАЇНИ

Стенограма доповіді на засіданні
Президії НАН України 6 листопада 2019 року

У доповіді розглянуто деякі актуальні проблеми публікаційної активності в НАН України, а також питання, пов'язані з централізованим забезпеченням видавничої діяльності. Підкреслено, що подальший розвиток видавничої діяльності Академії повинен мати чітку стратегію для ефективного спрямування зусиль і ресурсів на підвищення якісних показників видавничої продукції та на входження періодичних видань НАН України до рейтингових міжнародних баз даних. Зазначено, що ця стратегія має спиратися насамперед на нові актуальні підходи до підтримки та розвитку наукових журналів Академії.

Шановний Борисе Євгеновичу!

Шановні члени Президії НАН України! Колеги і друзі!

Потреба обговорити концептуальні засади (чи загальні підходи) видавничої діяльності Академії на засіданні Президії НАН України зумовлена стрімкими змінами, які сьогодні відбуваються у сфері підготовки та оприлюднення видавничої продукції в усьому світі. Ці зміни пов'язані з бурхливим розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, тенденцією до уніфікації, а також з постійним підвищенням вимог до наукових періодичних видань як найпоширенішого способу представлення наукових результатів. Нині ми катастрофічно не встигаємо за цими змінами, оскільки не маємо відповідних ресурсів, необхідних засобів, сучасної інфраструктури, а також законодавчого забезпечення для впровадження найкращого світового досвіду.

Спершу, на мою думку, варто чітко визначити терміни, оскільки часто в академічній спільноті немає чіткого розуміння різниці між стратегією, концепцією і програмою загалом та у видавничій діяльності зокрема.

Отже, *стратегія* — це формулювання довгострокових цілей та визначення напрямів дій і ресурсів, необхідних для їх досягнення. *Концепція* (орієнтири, загальні підходи) — це перспективна мета, яку ставить її ініціатор, визначивши початкові

параметри системи та умови, за яких можна досягти бажаного результату. *Програма* — це один із заходів для досягнення визначеної мети.

Нагадаю, що сьогодні ми розглядаємо тільки видавничу діяльність, не торкаючись надзвичайно важливого питання популяризації науки. В Академії остання проблема й досі чітко не окреслена. І хоча ми маємо окремі науково-популярні видання, наприклад журнал «Світгляд», загальноакадемічну книжкову серію «Наука для всіх», беремо участь у різноманітних заходах, виставках тощо, але загального бачення проблеми і шляхів її вирішення в епоху розвитку інформаційних технологій у нас, на жаль, не сформовано. А тому питання популяризації науки потребує окремого розгляду.

Науково-видавничу діяльність НАН України, як один з її основних статутних напрямів, є обширною і різноманітною. Так, зі 153 наукових установ НАН України минулого року 147 провадили власну видавничу діяльність у різному обсязі, випускаючи книги чи періодичні видання. Загалом в Україні налічується близько 2 200 установ, які здійснюють науково-видавничу діяльність.

Загальна кількість назв книжкових видань НАН України у 2018 р. становила 907, з них 438 наукових монографій (це приблизно 20% загальної кількості виданих в Україні монографій). Іншими українськими видавцями минулого року було видано 4 324 назви книжкових наукових видань.

НАН України та її установи видають загалом 339 періодичних видань, що становить 12% від загальної кількості вітчизняних наукових періодичних видань. Причому видань, де НАН України є співзасновником, лише 85, решта видається установами Академії. У цілому в Україні налічується 2749 наукових періодичних видань, що, звісно, не виправдано багато для нашої наукової сфери, і Міністерство освіти і науки України має звернути на це увагу.

Виникає запитання: що ж відрізняє в позитивному сенсі видання НАН України від інших наукових видань? Насамперед це їх висока фаховість, професійна експертиза (по-

двійне рецензування) та якісне поліграфічне виконання.

Певною мірою цьому сприяє налагодження тісної співпраці з провідними європейськими періодичними виданнями, зокрема завдяки входженню вчених різних країн до складу співзасновників та редакційних колегій. Так, нині в редколегіях 84 академічних журналів працюють відомі закордонні науковці, а 297 наших вчених з 79 установ НАН України входять до складу редколегій іноземних видань.

У 2018 р. співробітники НАН України 39% своїх наукових статей опублікували в закордонних журналах (для порівняння: у 2014 р. ця частка становила 37,5%). Науковці 80 зі 153 академічних установ сьогодні публікуються у понад 1,5 тис. європейських міжнародних наукових періодичних виданнях. А у журналах НАН України у 2018 р. 12% надрукованих статей належать іноземним авторам, ще в 5% статей іноземні вчені є співавторами. Це загалом непоганий показник, але для балансу його варто було б підвищити принаймні втричі.

У наукометричних базах Scopus і Web of Science Core Collection нині зафіксовано 160 назв українських наукових журналів, з них 85 (50%) — це журнали НАН України, тобто кожен четвертий журнал, що видається в Академії, входить до цих баз. Нагадаю, що загальна кількість наукових періодичних видань в Україні становить 2 749, і ви самі можете оцінити, яка частка з них входить до зазначених баз.

Однак сьогодні через стрімкі зміни у науково-видавничій діяльності, насамперед у розвинених країнах світу, одного лише входження видання до наукометричних баз уже замало.

Науково-видавничу діяльність в Україні, зокрема і в Академії, наразі регулюється такими основними нормативними документами:

- Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» № 2782-ХІІ від 16.11.1992;
- Закон України «Про видавничу справу» № 318/97-ВР від 05.06.1997;
- Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» № 2704-VIII від 25.04.2019;

- наказ МОН України «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України» від 15.01.2018;

- цільова комплексна програма НАН України «Створення та розвиток науково-видавничого комплексу НАН України» від 10.07.2015.

Нині видавнича діяльність Академії контролюється Науково-видавничою радою і Президією НАН України і здійснюється в рамках цільової комплексної програми «Створення та розвиток науково-видавничого комплексу НАН України», ухваленої відповідною постановою Президії НАН України № 192 від 10.07.2015. Цю програму було укладено чотири роки тому на основі ретельного вивчення чинного тоді законодавства і світових тенденцій у цій сфері, яке було проведено групою науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України. Її стратегічне завдання полягало в якнайширшому представленні результатів вітчизняних наукових досліджень у сучасній формі, яка є доступною світовій науковій спільноті. На момент укладання програма передбачала насамперед забезпечення видавничої підготовки й тиражування наукових книг і періодичних видань.

Водночас програма не враховує таких актуальних нині аспектів видавничої справи, як впровадження правових новацій, забезпечення функціонування віртуальної складової, підтримка вебресурсів видавців та періодичних видань, система стимулювання науковців, а отже, вона не може ефективно забезпечувати поширення і розвиток видавничої продукції Академії на світовому рівні.

На сьогодні найактуальнішими є питання, пов'язані з набуттям чинності наказу МОН України «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України» та запровадженням європейської ініціативи відкритої науки, так званого Плану S. Обидва документи формулюють нові чіткі вимоги до науково-видавничої продукції та способів її оприлюднення, що створює проблеми для вітчизняних і науковців, і видавців. Одразу зазначу, що ці проблемні питання можна, бодай частково, вирішити за допомогою розро-

блення та ухвалення сучасної стратегії розвитку видавничої справи в НАН України.

Дуже коротко зупинюся на ситуації з виконанням наказу МОН України «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України». Із загальної кількості наукових періодичних видань України (2 749) до Переліку включено 254, тобто всього лише 8,5% видань! З них категорію А отримали 68 видань (35 видань НАН України і 33 неакадемічні наукові періодичні видання), а категорію Б — 186 (11 видань НАН України і 175 неакадемічних наукових видань). При цьому важливо підкреслити, що термін подання документів на отримання категорій спливає 13 березня 2020 р.

Отже, 52% видань, засновником яких є НАН України та її установи, включено до Переліку наукових фахових видань. Це дуже непоганий показник, особливо порівняно із загальнодержавним рівнем. Його вдалося досягти, зокрема, завдяки зусиллям Науково-видавничої ради НАН України, яка домоглася присвоєння категорії А 17 академічним журналам, які перевидаються за кордоном і входять до міжнародних наукометричних баз.

Що стосується європейського Плану S, то він передбачає, по-перше, доступність без оплати всіх наукових публікацій в інтернет-просторі для всіх користувачів, по-друге, відсутність обмежень на чесне і некомерційне використання будь-яких відкритих публікацій, по-третє, забезпечення дотримання авторського права ліцензіями Creative Commons.

Для повноцінної участі українських наукових видань у цій ініціативі нам необхідно забезпечити і дотримуватися високого наукового рівня наших видань, що уможливить паритетну співпрацю із закордонними виданнями через обмін статтями; легітимізувати процедуру отримання та здійснення оплати за публікацію статей; розробити систему стимулювання наукових працівників НАН України та систему надання їм фінансової підтримки для оприлюднення своїх статей у закордонних наукових журналах; обрати до 30 журналів, у яких найбільше зацікавлені вчені Академії для

оприлюднення власних наукових результатів, та накреслити шляхи співпраці з ними.

Нинішні ж реалії свідчать, що сьогодні на законодавчому рівні у нас залишається низка невирішених питань, як-от:

- відсутність державної реєстрації електронних періодичних видань, зокрема наукових, подібно до того, як держава легітимізує традиційні паперові видання; така ситуація перетворює електронну наукову періодику на самвидав і порушує цілісність державної інформаційної політики;

- відсутність правового забезпечення функціонування користувацьких ліцензій відкритого доступу Creative Commons та різноманітних договорів, укладених в іншій формі, ніж письмова; це перешкоджає повноцінному застосуванню зазначених ліцензій, а також запровадженню у практику видавничих платформ з електронними редакціями, які нині є найсучаснішим світовим інструментом для створення наукових журналів;

- відсутність законодавчих засад, які забезпечили б можливість оприлюднення наукових результатів вітчизняних учених у закордонних виданнях, паритетну співпрацю українських і зарубіжних видавців, повноцінний відкритий доступ, а саме, немає механізмів оплати публікацій за кордоном і прийняття до друку платних публікацій у наших виданнях зі спрямуванням отриманих коштів на розвиток видавничої справи та публікаційної активності;

- відсутність чіткого бачення заходів, необхідних для оновлення науково-видавничої справи Академії відповідно до сучасних світових умов і тенденцій, забезпечення належної інфраструктури та фінансування для розвитку; відсутність єдиної установи-видавця з відповідними повноваженнями для впровадження майбутньої стратегії.

Цільова комплексна програма «Створення та розвиток науково-видавничого комплексу НАН України» ще не завершилася (вона триває до 2020 р.), але деякі проміжні підсумки

Розподіл видань НАН України за належністю до відділень

Видання	Засновники		Загалом
	НАН України	Установи НАН України	
Загальноакадемічні	4	—	4
Відділення математики	3	8	11
Відділення інформатики	16	9	24
Відділення механіки	4	3	7
Відділення фізики і астрономії	11	4	15
Відділення наук про Землю	9	10	19
Відділення фізико-технічних проблем матеріалознавства	9	15	24
Відділення фізико-технічних проблем енергетики	8	5	13
Відділення ядерної фізики та енергетики	1	7	8
Відділення хімії	6	4	10
Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології	9	7	16
Відділення загальної біології	7	15	22
Відділення економіки	7	24	31
Відділення історії, філософії та права	22	86	108
Відділення літератури, мови та мистецтвознавства	8	16	24
Установи при Президії	—	3	2
Загалом	124	216	338*

* не враховано журнал «Світогляд», який не належить до жодного з відділень

підбити вже можна. На сьогодні в рамках програми на високому видавничо-поліграфічному рівні реалізуються п'ять енциклопедичних проєктів (понад 60 тис. примірників), проєкт «Наукова книга» (видано 106 монографій), проєкт «Наукова книга. Молоді вчені» (видано 17 монографій), проєкт «Українська наукова книга іноземною мовою» (31 видання) та інші академічні видавничі проєкти.

Окремою частиною цільової програми є програма підтримки журналів НАН України, яка охоплює 40 академічних періодичних видань. За цією програмою вже надруковано 839 випусків наукових журналів НАН України сукупним тиражем понад 103 тис. примірників, на статті, опубліковані в цих журналах, отримано 5,6 тис. цифрових ідентифікаторів DOI.

Слід наголосити, що обов'язки з науково-методичного супроводу виконання програми покладено на Науково-видавничу раду НАН України, однак фактично вона не має важелів впливу на видавничу діяльність академічних наукових установ.

Річ у тім, що особливістю виконуваних у рамках цільової програми проєктів є те, що видавництва отримують кошти на видавничу підготовку (редагування, верстку, друк), а підготовку рукописів здійснюють установи, а тому саме вони відповідають за зміст цих видань. Передусім це стосується усвідомлення редакційними колегіями журналів своєї відповідальності за фаховий рівень оприлюднених матеріалів. Зрозуміло, що без цього ланцюжок, який має забезпечувати найвищу якість повного циклу створення видавничої продукції Академії, виявляється розірваним.

Однак у нас найчастіше відповідальність за якість змісту завершується на рівні автор — інститут, і ні відповідне відділення, ні Науково-видавничу раду, ні Президія НАН України практично не контролюють значну частину продукції наукових установ. Отже, в разі розширення цільова комплексна програма має передбачити засади для здійснення такого контролю на рівні відділень НАН України та можливість додаткового незалежного рецензування.

Наприклад, нагадаю присутнім, що два роки тому Науково-видавничу раду звернулася до відділень з проханням надати свої пропозиції щодо оптимізації мережі наукових видань, оскільки головною метою цільової програми є забезпечення високого рівня видань та ефективності організації видавничої справи, і в цьому плані нам є над чим працювати (див. табл.). У результаті ми отримали повідомлення від усіх 14 відділень Академії, що їхня мережа видань є оптимальною. При цьому жодне з відділень не змогло правильно вказати не тільки повні назви журналів чи збірників наукових праць, а й навіть загальну кількість видань підпорядкованих йому установ. Таким чином виявилось, що відділення знають не більш як про 60% видань належних до них установ.

Вартість зазначеної цільової комплексної програми у 2019 р. становила 18,6 млн грн, при цьому на програму підтримки журналів витрачено 4,2 млн грн, тобто фінансування видавничої діяльності становить близько 0,4% загального фінансування Академії, забезпечуючи випуск приблизно 30% її видавничої продукції. На мою думку, цей показник має становити не менш як 1%.

Отже, на завершення доповіді коротко сформулюю пропозиції:

- укласти стратегію реформування науково-видавничої сфери;
- невідкладно оптимізувати мережу наукових періодичних видань;
- інтегрувати видання у професійного видавця для забезпечення функціонування відкритого доступу відповідно до світових вимог;
- розробити для наукових установ методичні рекомендації щодо впровадження системи стимулювання вчених;
- обрати європейські наукові періодичні видання для налагодження співпраці;
- ініціювати зміни у чинному законодавстві з метою забезпечення функціонування періодичних видань на сучасному світовому рівні.

Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик